

J. MORKŪNIENĖ

HUMANIZMO PRINCIPAI Ž. P. SARTRO „DIALEKTINIO PROTO KRITIKOJE“

Humanizmo problemų egzistencialistinis interpretavimas ir sprendimas peržengia egzistencialistinės filosofijos ribas ir vis labiau įsigali kituose moksluose. Egzistencialistiškai traktuojami humanizmo klausimai formuoja filosofinę „humanistinės psichologijos“ bazę. Jie sudaro vadinamosios humanistinės sociologijos metodologinį šaltinį. Mėginimas humanizmo klausimus spręsti remiantis būtent egzistencialistine filosofija rodo, jog priežastys, suformavusios egzistencializmą, kaip filosofinės minties kryptį, tebėra gyvos. Todėl egzistencialistinė humanizmo samprata ir toliau lieka verta dėmesio.

Ž. P. Sartro keliami egzistencialistinės filosofijos humaniškumo principai yra ypač ryškūs pavyzdys buržuazinės filosofinės minties, besitakančios prie kintančių visuomeninio gyvenimo aplinkybių. Humanizmo klausimus Sartras savo filosofijoje pradėjo gvildinti anksčiau, negu pasirodė jo „Dialektinio proto kritika“. Pagrindiniais humanizmo principais jis laiko, viena, žmogaus laisvės galimybės istorijoje pagrindimą ir, antra, konkretaus žmogaus „grąžinimą“ į filosofiją¹.

Sartro filosofijos humanizmas paremtas prielaida apie žmogaus ypatingumą. Sartras teigus, teigdamas, kad žmogus užima pasaulyje „ypatingą vietą“, kad jis „nėra daiktas tarp kitų daiktų“, kad jo negalima sutapatinti su jokiais kitais objektais. Tačiau žmogaus unikalumas įrodinėjamas, absoliučiai priešpastatant „daiktų pasaulį“ ir „žmogiškojo subjektyvumo pasaulį“.

Veikale „Būtis ir niekas“, egzistencializmo dvasia modifikuodamas E. Huserlio fenomenologiją, Sartras kuria egzistencialistinę ontologiją, pagal kurią pripažįstamos dvi viena nuo kitos nepriklausomos būties sferos: išorinis pasaulis — „būtis savyje“ (être en soi) ir žmogiškoji realybė kaip sąmonė — „būtis sau“ (être pour soi). Sartras tiria šių būties sferų santykį, iškėlęs uždavinį atskleisti žmogaus laisvės galimybę ir tuo pagrįsti humanizmą.

Išorinis pasaulis, materialinė būtis, t. y. „būtis savyje“, apibūdinama tik negatyviai: joje nesą vystymosi prielaidų, vidinių impulsų judėjimui.

¹ „Dialektinio proto kritikoje“ vystomos abi šios temos. Straipsnyje paliesime pirmąją.

mui ir t. t. „Būtis sau“— žmogiškoji realybė, suprantama kaip sąmonė. Jei „būtis savyje“ identiška sau, inertiška ir neprieštaringa, tai „būtis sau“ pagrindinis bruožas— prieštaringumas, dialektika. Savotiškas dialektikos aiškinimas ir nulemia Sartro laisvės sampratą. Sartras dialektiniame procese suabsoliutina neigimą. Neigimas gimdąs prieštaringumą ir tuo pasitarnaujantis kaip impulsas judėjimui. Sugebėjimą neigti turi tik „būtis sau“— sąmonė, todėl tik ji dialektiška, taigi aktyvi, kūrybiška ir laisva. Sugebėjimas neigti traktuojamas kaip esminė sąmonės savybė, sąlygojanti jos laisvę. Kadangi kiekvienas individas turi sąmonę, tai laisvė apibūdinama kaip ontologinė žmogiškojo egzistavimo savybė. Absoliuti laisvė laikoma esminiu, imanentišku žmogiškosios būties bruožu. Todėl tai, kas „duota“ („būtis savyje“) nėra nei laisvės priešastis, nei jos sąlyga, nei pagrindas. Tik sąmonė suteikia prasmę inertiškam pasauliui— „būčiai savyje“.

Taigi žmogiškosios būties vertę ir išskirtinumą Sartras randa jos absoliučiam neapibrėžtumui, spontaniškumui, voliuntaristiškai traktuojamame kūrybiniame prade. „Būtis sau“— gyvenimo prasmės nešėjas ir šaltinis. Individas pats kuria savo gyvenimą (todėl egzistavimas pirmesnis už esmę). Žmogaus egzistavimas turi prasmę ir tikslą, o daiktų pasaulis— beprasmis, atsitiktinis, absurdiškas ir nepažinomas. Tikslinga subjekto veikla ir objektyvi tikrovė atskiriamos viena nuo kitos. Ontologinis dualizmas pagrindžia voliuntaristinę laisvės sampratą.

Absoliučios laisvės koncepcija Sartras išvystė tik neigiamą dvasinės laisvės aspektą. Į pozityvų laisvės turinį neatkreipė dėmesio. Jis pabrėžė sąmonės savivalę, bet ne žmogiškosios individualybės galių ir idealų realizaciją. Žmogaus sąmonė atmeta viską, kas nežmogiška, ir tuo įtvirtina save kaip unikumą, vertybę, tikrą žmogiškąją būtį.

Pagal šitaip pagrįstą humanizmą žmogiškumas suprantamas kaip galimybė, o ne kaip tikrovė. Laisvė laikoma subjekto dariniu, nepriklausomu nuo jokių visuomeninių ar gamtinių aplinkybių, nes pats subjekto egzistavimas identiškas savimonei, vidiniams išgyvenimams. Kadangi laisvei nebūtinai objektyvus būtinumo pažinimas, tai pats tikslo pasirinkimas ar uždavinio iškėlimas esą pakankami žmogaus laisvei patvirtinti, ir pastaroji nepriklausanti nuo realios galimybės įgyvendinti savo siekius.

Taigi Sartro voliuntaristinės laisvės samprata ir nulėmė tuos principus, kuriais remdamasis jis sprendė humanizmo klausimus iki „Dialektinio proto kritikos“.

„Dialektinio proto kritikoje“ Sartras atsisakė humanizmo apibrėžimo, pagrįsto absoliučios ir nesąlygojamos laisvės samprata. Anksčiau įrodinėjęs dvasinės laisvės galimybę apskritai, dabar laisvės galimybės ieško praktinėje žmogaus veikloje. Sartro humanizmas tarytum konkretėja. „Dialektinio proto kritikoje“ nagrinėjamos istorinio proceso varomųjų jėgų, individo veiklos determinavimo ir kitos problemos. Pats Sartras savo evoliuciją sieja su tuo, kad jis pripažino marksizmą ir pergalvojo savo pozicijas pagal marksizmo principus. Įveikus Sartrui onto-

loginį dualizmą, naujaip supratus dialektiką, pakitus jo požiūriui į susvetimėjimą, pakito jo filosofijoje ir požiūris į humanizmo principus.

„Dialektinio proto kritikoje“ Sartras nelaiko laisvės absoliučiu, idealiu savo būties pasirinkimu, atsisako „laisvės-fetišo“² sąvokos. Nors jis ir toliau atmeta gamtos dialektiką ir vėl iš naujo kritikuoja marksizmo filosofijos metodologinį pagrindą — dialektinį monizmą³, tačiau dialektikos jau nebelaiko vien žmogaus sąmonės fenomenu. Ją sieja su individualia ir visuomenine praktika. Visą socialumo sritį, kur veikia žmogus, dabar priskiria dialektikos sričiai. Pagrindine „Dialektinio proto kritikos“ sąvoka tampa praktika. Laisvės galimybę Sartras grindžia pirmiausia nagrinėdamas laisvos, t. y. dialektinės praktikos ribas. Praktika tarytum perkelia dialektiką iš grynos sąmonės sferos į socialinį pasaulį. Praktikos galimybių išaiškinimas ir turis įrodyti žmogaus veiklos sferos — istorinės būties — išskirtinumą ir istorijos subjekto vertę bei „unikumą“. Tai ir esąs tikrai humanistinės filosofijos uždavinys. Sartras šitaip formuluoja šį uždavinį: „...atskleisti žmoguje tikrąjį humaniškumą, t. y. galėjimą kurti Istoriją, siekiant savo tikslų“⁴, „įrodyti ir pagrįsti mąstymo instrumentus, kuriais istorija pažįstama, o kadangi jie yra taip pat praktiniai instrumentai,— tai kuriais ji ir kuriama“⁵. Kitaip sakant, jis ieško „instrumentų“, būdų, kuriais būtų galima pažinti ir patikimai paaiškinti istoriją, kad individas joje nesijaustų svetimas, „užmestas“, bet galėtų veikti laisvai, gautų pageidaujamus savo veiklos rezultatus ir juos atpažintų (Sartras čia įveda inteligibelumo, t. y. galimumo racionaliai paaiškinti reiškinių, sąvoką).

„Dialektinio proto kritika“ ir skirta išaiškinti socialinių santykių inteligibelumo, t. y. galimumo racionaliai paaiškinti istoriją, klausimams. Kitaip sakant, jei bus įrodyta, kad socialiniai procesai yra dialektiški, kad sąmonės dialektika ir visuomeninių procesų dialektika yra vieninga, jei bus įrodytas „praktikos ir dialektikos ekvivalentiškumas“⁶, tai filosofija, įvykdžiusi šį uždavinį, gali būti traktuojama kaip humanistinė. „Dialektinio proto kritikos“ humanizmą ir sudaro mėginimas įrodyti, kad būtent žmonės kuria istoriją ir kad todėl jie gali ją pažinti.

Sartras žmogaus laisvės galimybę pagrįstai sieja su jo praktinės veiklos ribomis. Kiek laisva veikla, tiek laisvas žmogus, tiek jis gali kurti istoriją, siekdamas savo humaniškų tikslų. Antroji uždavinio pusė — atskleisti būdus ir sąlygas, leidžiančius pažinti visuomenės istoriją. Pažinti istoriją, teigiama „Dialektinio proto kritikoje“, galima tik praktiškai. Tačiau sprendimas priklauso nuo to, kaip suprantama praktinė veikla.

² Žr. Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique. Paris, 1960, p. 95, 249.

³ Žr. ten pat, p. 124—125.

⁴ Ten pat, p. 102.

⁵ Ten pat, p. 135.

⁶ Ten pat, p. 156.

Žmogaus laisvę, pasak Sartro, apsprendžia individuali ir kolektyvinė veikla kaip dialektinis procesas, kur individai ir grupės įveikia gyvenimo situacijas. Sartras savaip interpretuoja marksizmo mintį apie praktikos vaidmenį objektyviame istorijos procese. Jis akcentuoja tik individualios praktinės veiklos reikšmę. „Individuali praktika [...], aiški pati sau, duoda visiškai aiškų modelį ir taisykles“⁷, o visa istorijos dialektika remiasi būtent individualia praktika, kadangi ši jau yra dialektinė. Štai kodėl konkretus istorijos dialektikos pagrindas, Sartro nuomone, yra individualios praktikos dialektika.

Tačiau praktika vyksta materialiam pasaulyje ir įkūnijama materialiam daikte. To pasekmė — „visuotinė praktikos materializacija“. Susiduria dvi sferos — iš vienos pusės, žmogiškasis projektas, įsikūnijantis daiktuose, iš kitos — inertiškos materijos pasaulis.

Materializuotos praktikos ir apdorotos materijos idėja eina per visą „Dialektinio proto kritiką“. „Savyje“ ir „sau“ egzistuoja ne atskirai, o tik sintezėje: materialios kultūros pasaulis, sukurtas žmogaus, jungia savyje individo aktyvumą ir „inertinę atmintį“ — materiją. Apdorotoje materijoje mūsų aktyvumas atsispindi jau kaip inertiškumas. Aktyvumas joje praranda aiškumą, suprantamumą. Istorijoje šis inertiškumas pasireiškia kaip rezultatai, kurių nelaukėme („kontrfinalumas“). Kur į žmogaus veiklą įsibrauna nedialektinė materija, ten ta veikla ir jos rezultatai pasidaro nebesuprantami, taigi nelaisvi. Dėl to, kad daiktų pasaulyje dialektikos nėra (tas visą laiką akcentuojama „Dialektinio proto kritikoje“), šis daiktų pasaulis nepažinus, neinteligibelus, o todėl materialiai realybė kiekvieną akimirką jaučiama kaip „nuolatinė grėsmė mūsų gyvenimui, kaip päsipriešinimas mūsų darbui, kaip mūsų pažinimo riba [...]“⁸.

Įrodinėdamas žmogaus laisvės galimybę, Sartras iškelia nepakankamumo, trūkumo, retumo (rareté) tezę. Retumas kurias reikmę (besoin) ir taip sužadinąs žmogaus aktyvumą. Žmonija vystosi retumo aplinkoje, kur viešpatauja trūkumas, kur neužtenka gėrybių visiems, kur kiekvienas individas „[...] eikvoja mano (ir visų kitų) pirmojo būtinumo produktus“⁹. Todėl šitokiame nepakankamumo, nepatenkintos reikmės pasaulyje žmogus, pagal Sartrą, egzistuoja kaip kito žmogaus grėsmė, kaip „svetima sritis“, kaip priešas. Tačiau nepakankamumas traktuojamas ne istoriškai, ne kaip ekonominė kategorija. Kolektyvinis darbas, technikos atradimai galėtų sumažinti trūkumą. Tačiau, pasak Sartro, tai nepanaikina nei stokos, nei socialinės įtampos, nei susvetimėjimo. Net „gamybos suvisuomeninimas jo nepašalina“¹⁰, nes „retumas“ esąs vidinis apibrėžtumas. Žmogus, užuot savo produkto išlaisvintas, per jį susvetimėja, nes bet koks produktas yra inertiškas objektas. Apdorota materija veikia individą savo inertiškumu.

⁷ Ten pat, p. 150.

⁸ Ten pat, p. 247.

⁹ Ten pat, p. 689.

¹⁰ Ten pat, p. 213.

Taigi inertiškos materijos veikimu Sartras pagrindžia ir susvetimėjimą: „mes tiek atskleisime susvetimėjimą (aliénation) kaip įdaiktinimo dėsni (comme règle de l'objectivation) istorinėje visuomenėje, kiek materialumas [...] sąlygoja žmonių ryšius“¹¹. Nors laisvės įgyvendinimo priemonė laiko praktinę veiklą, tačiau dėl „būties savyje“ ir „būties sau“ dualizmo pačioje praktikoje Sartras mato susvetimėjimo šaltinį.

Pripažindamas materijos nepažinumą, priešpastatydamas „būtį savyje“ ir „būtį sau“, Sartras duoda pamato neistoriškai traktuoti susvetimėjimą. Kai žmogus darbu (kurį Sartras iš esmės laiko humanišku) įdaiktina savo jėgas ir kūrybinę potenciją, darbo produktas dėl šio įdaiktinimo (objectivation) išoriškumo ir inertiškumo tampa žmogui svetimas ir jį patį susvetimina¹². Teiginį, kad svetimėjimas yra amžinas ir imanentinis žmogaus veiklai, Sartras motyvuoja tuo, jog į kūrybinę žmogaus veiklą neišvengiamai įsijungia inertiška, svetima, nepažini materija. Tai, kad žmogus neigia kitą žmogų, Sartras pagrindžia būtent tuo, jog žmogų neigia pati materija¹³. Kai tik individas imasi konkretaus veiksmo, „pasirodo susvetimėjimo pagrindai: materija susvetimina veiksmą, kuris ją apdoroja“¹⁴.

Materialus pasaulis (taip pat ir faktiniai (objektyvūs) žmonių santykiai) tampa nepažinus, neinteligibelus, iškreiptas, nukrypęs nuo žmonių tikslų ir ketinimų. „Inertiškumas“, „antidialektika“ kaip tragiškas neišvengiamumas prasismelkia į sąmoningą, tikslingą individų veiklą ir tampa istoriniais faktoriais greta pačių individų projektų. Tai apriboja tiek materialinės kultūros, tiek visuomeninių santykių inteligibelumą, galimybę racionaliai juos paaiškinti.

Taigi paaiškėja, jog socialiniame pasaulyje atsiranda plati „antidialektikos“ sfera, apimanti „inertinę praktiką“ (t. y. visuomeninius ryšius) ir „inercijos lauką“ (t. y. materialiąją žmonijos kultūrą). Šie momentai leidžia konkrečiau apibrėžti dialektinio racionalumo — laisvės, laisvos veiklos — sritį, kuri, kaip matyti, apima ne visą istorijos būtį, o tik tam tikrą jos dalį.

Laisvos praktikos ribas Sartras apibrėžia, kurdamas praktikos lygių ir grupių veiklos istorijoje teorijas. Pagal „inertiškumo laipsnį“ jis išskiria tris praktikos „sluoksnius“: individualią (praxis), inertinę (pratico-inerte) ir visuomeninę praktiką (praxis-commune).

Dialektinis inteligibelumas stipriausiai pasireiškia individualioje praktikoje¹⁵. Savo individualiame projekte žmogus jaučiasi kūrėjas, veiksmo subjektas. Kiekvienas poelgis jam suprantamas, nes individualioje (kūrybinėje) veikloje materialus būtinumas, anot Sartro, yra pajungtas ir įveikiamas momentas. Tai esanti vienintelė laisvė, kuri

¹¹ Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique, p. 224.

¹² Žr. ten pat.

¹³ Žr. ten pat, p. 223.

¹⁴ Ten pat, p. 224.

¹⁵ Žr. ten pat, p. 361.

nėra prievarta žmogui: „individuali praktika yra originalus dialektikos aktas“¹⁶. Sartras čia kartoja savo ankstesnį požiūrį, pagal kurį, žmogaus laisvė iš esmės yra individuali laisvė. Tik individo ir individualios praktikos laisvė yra tikroji laisvė, neapsunkinta inercijos-materijos, vadina-si, galų gale savimonės laisvė. Visiškai laisvame individo „projekte“ nebelieka jokių objektyvių gairių ir orientyrų¹⁷.

Kadangi bet kokioje praktikoje įdaiktinimas (tapatinamas su sudaiktėjimu) yra būtinas dalykas, tai, pagal Sartrą, inercinės sferos („antidialektika“) prasiskverbia ir į individualią praktiką — laisvą individo veiklą.

„Inertiškumas“ labiau pažeidžia visuomeninę praktiką, negu individualią. Analizuodamas visuomeninę praktiką, Sartras visų pirma bando pagrįsti jos priklausomybę dialektikos sričiai. Tačiau jau pats individualaus prado pajungimas kolektyviniam pradui yra dialektinio inteligibelumo degradacijos pradžia.

Visuomeninėje praktikoje išskiriamos įvairios individų organizacijos formos, kurių veiklos laisvė yra nevienoda.

Laisvai individai veikia amorfiškoje, neilga laikėje, atsitiktinėje grupėje¹⁸. Įdaiktintos (sudaiktėjusios) ir susvetimėjusios istorijos gelmėse, inertiškų kolektyvų ir masių gelmėse atsiranda susivienijimai, į kuriuos žmonės jungiasi kovai „prieš daiktus, nešančius savyje likimą“, ir prieš „žmones, tapusius vergais“¹⁹. Tai amorfinės grupės. Tikrai revoliucinga ir inteligibili, anot Sartro, yra tik spontaniška smulkių grupių, suvienytų betarpiško dvasinio polėkio, veikla, nes čia materialinės struktūros nesukausto asmeninės iniciatyvos, o daiktiškumas neslegia projektų.

Sartras teigia, jog revoliucinis judėjimas, įgavęs sudėtingą organizaciją, apėmęs didelę žmonių masę, yra užvaldomas „inertinės praktikos“ bei „antidialektikos“, todėl praranda „skaidrumą“, suprantamumą. Kuo labiau grupė organizuota, tuo labiau išauga inertinis momentas, ir kūrybinė praktika (praxis) virsta inertine praktika. Šis procesas prasideda grupėje, davusioje įžadą, o užsibaigia institucionalizuotoje grupėje. Sartras nagrinėja visuomeninės praktikos ypatybes, remdamasis būtent grupių praktikos pavyzdžiu, ir priešpastato jas klasėms. „Būtis klasėje yra inertinė praktika“²⁰, — teigia Sartras. Visuomeninė klasė — tai inertinė masė, neturinti valios ir savimonės, tai visiško asmenybės susvetimėjimo prielaida.

„Klasinės sąmonės atsiradimas lieka paslaptis, — pastebi prancūzų marksistas F. Hinkeris. — Sartras, atrodo, ją sieja su įvykiais (maištais), bet ne su objektyvia situacija [...]; įvykis tarnauja kaip katali-

¹⁶ Ten pat, p. 373.

¹⁷ Neatsitiktinai „projektas“ suprantamas ne kažkokio apibrėžto veiksmų plano prasme, o kaip autentiškos būties pasireiškimas, nekonceptualizuota sąmonė.

¹⁸ Žr. *Sartre J.-P.* Critique de la raison dialectique, p. 384.

¹⁹ Ten pat, p. 428.

²⁰ Ten pat, p. 649.

zatorius“²¹. Tik grupė gali būti istorijos variklis. Iš „grupių“ teorijos plaukia polinkis revoliucingumą aiškinti kaip tam tikrą sąmonės būseną: entuziazmą ir pakilimą, ekstazę, „apokalipsį“²². Nepasitikėdamas „institutais“, Sartras tiki masių „spontaniškumu“ ir vietoj klasių kovos²³ iškelia grupių kovą. Neatsitiktinai, pateikdamas istorinio veiksmo pavyzdžius, Sartras nurodo arba individualų veiksmą (lakūno ir lėktuvo sąveika), arba grupės žmonių veiksmą (futbolo komanda)²⁴.

Sartras savo veikale užsibrėžia humanistinius tikslus: išaukštinti žmogaus veiklą, iškelti patį žmogų, kaip istorijos subjektą. Tačiau, paneigęs organinį žmogaus veiklos komponentą — daiktiškumą, — užtemdė būtent humanistinę kūrybinės veiklos perspektyvą — žmogaus išsivadvimą iš gamtos ir visuomenės pavergimo.

Sartras savo laisvės koncepcijoje derina du visuomeninio proceso komponentus — vidinį individo projektą ir jo įkūnijimą materijoje. Tuo jis nori išsaugoti ir savo pradinį požiūrį — dialektiką paaiškinti kaip subjekto dialektiką ir kartu neatmesti realios istorijos. „Dialektinio proto kritikoje“ žmonių egzistavimą apibrėžia ne tik tai jų individualūs projektai, bet ir sudaiktintos sąlygos. Tačiau pasirodo, kad būtent materija, kuri visada inertiška, nedialektiška, trukdo veiksmo subjektui atpažinti savo veiksmo rezultatus. Kai Sartras daiktiškos žmogaus veiklos idėją, pasiskolintą iš marksizmo, mėgina suderinti su materialių ir teleologinių momentų priešingumo idėja, jo praktikos (ir laisvės) koncepcijoje atsiranda prieštaravimų. Laisvę jis interpretuoja idealistiškai. Dėl materialios būties ir žmogaus pasaulio dualizmo subjekto laisvė, kaip žmogaus būties humaniškumo esmė, netenka realaus pagrindo. Laisvė, kaip grynoji praktika, išlieka būtent toje žmogaus būties sferoje, kuri neapsunkinta, neužtemdyta nei materialumo, nei inertiškumo, t. y. vėl tik savimonėje. Pozityvaus laisvės (tikrojo, autentiško žmogaus egzistavimo) apibrėžimo „Dialektinio proto kritikoje“ nėra.

Šiame veikale keliama istorijos inteligibelumo problema rodo, jog Sartras atsisakė laisvės voliuntaristinės teorijos. Tačiau išryškintoji „grynosios“ laisvės sfera labai siaura — tik ten, kur nesiekia antidialektika, inertinės sferos, materialumas, įdaiktinimas. Ontologinis dualizmas neįveikiamas. Dialektiką riboja gamta, visa materiali žmonijos kultūra,

²¹ Hinker F. J.-P. Sartre et l'histoire.—„La nouvelle critique“. 1966, Nr. 173—174, p. 164.

²² Žr. Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique, p. 648.

²³ Sartras „Dialektinio proto kritikoje“ dažnai naudoja klasių kovos sąvoką. Tačiau jos turinys skiriasi nuo marksistinio šios sąvokos turinio. Pagal Sartrą, klasių kova — tai „vienų neigimas kitų; kitais žodžiais, neigimas, štai ir viskas...“ (p. 223). Klasių kova, kaip neigimas, esanti amžina žmonijos būklė, nes žmogaus pasaulis apskritai priešiškas gamtiniam. Tačiau toks požiūris į klasių kovą nepaaiškina istorinės (pereinamosios) jos reikšmės. Atskleidęs tą tiesą, jau klasinėse visuomenėse, kai „praktika [...] grįžta žmonėms kaip nepriklausoma ir priešiška realybė“ (p. 224), „žmogiškoji visuomenė pasireiškia per klasių kovą“, — Sartras toliau teigia, kad tai vyksta „ne tik tai kapitalistinio vystymosi rėmuose, bet visais istorinio vystymosi momentais“ (p. 224). Be to, klasė laikoma lygiaverte kitiems socialiniams junginiams — grupėms, kolektyvams ir kt.

²⁴ Žr. Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique, p. 526.

inertinės socialinio pasaulio struktūros. Laisvė traukiasi į individualios veiklos sritį ir išlieka ten, kur jos nepaliečia įdaiktinimas. Kūrybinis veiksmas vėl lieka tik sąmonės fenomenu.

Taigi Sartro laisvės koncepcijoje nekeliama mintis apie realų visuomenės tikslų įgyvendinimą, nes žmogus dėl įdaiktinimo, visada tapataus susvetimėjimui, niekada negali žinoti, kokių rezultatų pasieks savo veikloje. Tikslinga veikla ir objektyvi tikrovė griežtai atskiriamos. Todėl jo koncepcijoje „daikto ar instituto materialumas yra radikalus išradimo ir kūrybos neigimas“²⁵, nes bet koks įdaiktinimas (objectivation) yra iškreipimas (altération)²⁶. Vienoje pusėje stovi objektas „būtis savyje“, kuri „yra tai, kas ji yra“, o kitoje — kūrybinis subjektas, galų gale — sąmonė. Kūrybinė mąstymo charakteristika Sartro filosofijoje iš esmės nesuderinama su daiktiška veikla, nes materialumas suteikia inertiškumo.

Marksizmas subjekto aktyvumą laiko ne tiesiog jo minties, valios veikla, o visų pirma daiktiška veikla, praktika, kuri neįmanoma, iš vienos pusės, be daiktiškumo, iš kitos — be daugiau ar mažiau adekvataus gamtinės ir socialinės tikrovės atspindžio sąmonėje. Taigi žmogaus laisvė yra istoriškai ugdomas individų sugebėjimas aktyviai veikti, pritaikyti savo tikslams juos supantį pasaulį (gamtinį ir socialinį), remiantis pažintais šio pasaulio dėsniais. Kitaip sakant, į laisvės apibrėžimą turi įeiti žmonių galėjimas daiktiška veikla išreikšti savo universalius sugebėjimus ir patenkinti savo poreikius.

Atsakyti į klausimą, kas yra laisvė ir kaip ją pasiekti, t. y. kokie yra realūs humanizmo kriterijai, galima tik analizuojant žmogaus daiktišką veiklą. Tada bet koks „istorinis fenomenas“ bus suprantamas kaip įdaiktinta žmogaus veikla, nes, kaip pabrėžė K. Marksas, „daiktiška būtybė veikia daiktiškai; ji neveiktų daiktiškai, jeigu daiktiškumas neglūdėtų jos esminiame apibrėžime“²⁷.

Marksistinėje filosofijoje žmogų supantis daiktų pasaulis apibrėžiamas ne kaip tam tikra būseną už žmogaus, bet kaip žmogiškas daiktų pasaulis — „atskleista žmogaus esmės galių knyga, jutimiškai mums pasirodžiusi žmogaus *psichologija*“²⁸, o įdaiktinimo ir išdaiktinimo procesas — kaip procesas, kuriame įkūnytos žmogaus kūrybinės galios vėl grįžta į veiklų individą ir jį praturtina. Taip suprasta žmogaus veikla — tai visuomeninis gamtinis žmogaus galių vystymosi procesas.

Tačiau susvetimėjusioje visuomenėje individas negali pilnutinai pasisavinti savo veiklos rezultatų ir ankstesniųjų žmonių kartų pasiekimų. Dėl to ir pati veikla yra jam svetima ir atrodo kaip pačios žmogaus esmės neigimas.

Marksizmas apdorotą materiją apibrėžia kaip žmogaus individualumo įtvirtinimą, kaip žmogaus esmės galių tikrovę, kuri būna atplėšiama nuo individo, susvetimėjusi tik antagonistinių, visų pirma buržuazinių,

²⁵ Ten pat, p. 249.

²⁶ Ten pat, p. 360.

²⁷ Маркс К. и Энгельс Ф. Из ранних произведений. М., 1956, с. 630.

²⁸ K. Marksas ir F. Engelsas apie literatūrą, V., 1961, p. 44.

visuomeninių santykių sąlygomis. Šią istoriškai praeinančią įdaiktinimo formą, kai žmogus pažeminamas tiek, jog jis laikomas daiktu, jo visuomeniniai santykiai pavirsta daiktiškais santykiais, turtas — daiktišku turtu, Sartras laiko imanentiška žmogaus veiklai, o įdaiktinimą tapatina su sudaiktėjimu, todėl mato jame susvetimėjimo pagrindą.

Dėl ontologinio dualizmo Sartro filosofija iš esmės skiriasi nuo marksizmo. Nors Sartras kelia humanistinius tikslus — surasti galimybes individui realizuoti ir vystyti savo kūrybinius pradus, nors siekia išryškinti žmogaus istorinės kūrybos subjektyviąją pusę, ieško tikrojo žmogiškumo, visuomeninės laisvės prielaidų, vis dėlto jo humanizmas lieka subjektyvus pageidavimas, neperžengiąs abstrakčiojo humanizmo ribų.

Sartro filosofija stichiškai kritikuoja buržuazinę visuomenę, tačiau tokia kritika nėra konstruktyvi. Buržuazinės visuomenės ydas jis perkelia į bet kurią visuomenę ir laiko jas amžinomis.

Sartro filosofija išreiškia neatitikimą tarp to, kuo individas yra realiai ir kuo galėtų būti potencialiai. Buržuazinėje visuomenėje įdaiktintos (technikoje, moksle, mene) žmogaus jėgos, sugebėjimai negrįžta žmogui, nepasisavinamos ir nepraturtina didžiosios individų dalies. Atvirkščiai, vis daugiau atsirandant galimybių sužmoginti gamtą ir visuomenę, iškyla vis didesnis individo ir visos visuomenės dehumanizacijos pavojus. Nematydamas išeities esamoje visuomenėje, Sartras iš viso atmeta galimybę rasti tą išeitį. Visa realybė įsivaizduojama kaip neinteligibili, neprieinama racionaliam aiškinimui. „Tikrasis“, „autentiškas“ žmogus atmeta visa, kas netikra, inertiška, nepažinu, vėl lieka vienišas, izoliuotas savo abstrakčioje būtyje. „Dialektinio proto kritikoje“ nuolat vaizduojama tokia „autentiška“ žmogaus būseną, kurioje individas neturi realių galimybių formuoti save ir savo kūrybines potencijas. Visuomenė pasirodo kaip individo savirealizacijos priešas. Atmetama visuomeninės praktikos kūrybinė galia ir jai priešpastatomas subjektyvus (ar net intuityvus) individo kūrybiškumas. Todėl socialinės struktūros, organizacijos, bet kokie visuomeniniai institutai „Dialektinio proto kritikoje“ traktuojami kaip susvetimėjimai, užburta sritis, iškilusi viršum „autentiškų“ žmonių santykių. Tų struktūrų analizė negalinti duoti nieko pozityvaus nei „autentiškam“ žmogaus egzistavimui garantuoti, nei jo laisvei pasiekti. Traktuojamas antropologiškai, izoliuotas nuo visuomeninių ryšių, žmogus Sartro filosofijoje lieka amžinu gamtinio ir visuomeninio būtinumo vergu, nes Sartras neigia galimybę pažinti tą būtinumą ir jį valdyti.

Taigi Sartras nemato galimybės pažinti ir numatyti istorijos vystymosi. Jo požiūriu, istoriją kuria atskiri individai, kurių norai ir veiksmai nepajungti išoriniams dėsniams. Dėmesį Sartras sukcentruoja į vadinamąją praktinę konkretaus individo sąmonę. Stichiškumą, intuityvą iškelia kaip vienintelį tikrą laisvo istorinio veiksmo šaltinį. Istorijos procesą individas suvokia betarpiškai, intuityviai savo individualiame praktiniame veiksmo. Tačiau istorinės totalizacijos eigoje tikslai, projektai dėl inertinių struktūrų poveikio iškraipomi ar net visai nerealiizuojami. Individas neatpažįsta savo veiksmo rezultatų.

Pabrėždamas objektyvizmo absurdiškumą, kai objekto reikšmė suvedama į paprastą inertišką paties objekto materialumą, Sartras suabsoliutina subjekto reikšmę; „žmogus kuria ženklus, kadangi savo esme jis yra būtybė, suteikianti reikšmes...“²⁹ Kadangi visuomeninė praktika individui beveik neinteligibili, tai reikšmės, prasmės, kurias individas suteikia objektams, tampa iškraipytos, neadekvačios. Visuomeninės būties istorinės prasmės individas nesuvokia. Ją suvokia tik kaip simbolį, abstraktų ženklą. Individas jai gali suteikti bet kokį turinį.

Tam tikra Sartro požiūrių evoliucija „Dialektinio proto kritikoje“, mėginimas naujai spręsti laisvės problemą, individo ir visuomenės santykio klausimą, sąvokų „praktika“, „reikmė“, „inteligibelumas“ įvedimas ir interpretavimas nepakeičia jo filosofijos esmės ir nėra suartėjimas su marksizmu, kaip tai kartais teigiama³⁰. Todėl ir laisvė jo interpretuojama subjektyvistiškai, kaip valios aktyvumas, o ne kaip laisvė kurti, keisti aplinkybes pagal individo ir visos visuomenės poreikius. Praktiką (praxis — grynoji, autentiška praktika, atitinkanti žmogiškąją egzistenciją) jis „interiorizuoja“, aiškina kaip individo savimonės fenomeną, o ne kaip objektyviai sąlygotą santykį tarp visuomeninio žmogaus ir objektyvios realybės.

Jeigu marksistinės filosofijos požiūriu, individo laisvė yra istoriškai ugdomas jo sugebėjimas aktyviai pažinti ir keisti jį supantį pasaulį, tai pagal Sartro egzistencialistinę koncepciją gamtinio ir visuomeninio pasaulio dėsniai negali būti adekvačiai pažinti, ir būtent šis pasaulis apriboja žmogaus kūrybinę veiklą. Egzistencialistinė laisvė grindžiama atimant iš subjekto veiklos jo daiktiškumą. Egzistencializmo aukštinaamas konkretus žmogus, kaip pažinimo subjektas, istorijos kūrėjas ir vertybių centras,— tai tik nuo visuomeninių ryšių izoliuotas individas. Reali individualios ir visuomeninės laisvės galimybė nepagrindžiama, realios istorinės raidos varomosios jėgos užtemdomos. „Dialektinio proto kritikoje“ iškelti laisvos veiklos principai, turintys įrodyti egzistencialistinės filosofijos humaniškumą, lieka subjektyvistiški ir abstraktūs.

²⁹ Sartre J.-P. Critique de la raison dialectique, p. 96.

³⁰ Зг. Стрельцова Т. Я. Критика экзистенциалистической концепции диалектики. М., 1974, с. 116.